

*MƏQALƏ***Qəzənfər Paşayev**

Şifahi xalq ədəbiyyatı şöbəsinin baş elmi işçisi,
filologiya elmləri doktoru, professor

gazanfarpashayev@hotmail.com

118*1 (16) 2020***İraq Türkman poeziyasına bir baxış**

İraqda yaşayan soydaşlarımızın istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatı başlanğıcını “Kitabi-Dədə Qorqud”dan almışdır. Milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə cəm edən bu tarixi, elmi, ədəbi və mədəni abidə bizim olduğu qədər də onlara məxsusdur. Buna istənilən qədər dəlil-sübut vardır.

Eposun “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul” boyunda bəyan edilir ki, Dəli Domrul Quruçay üzərində körpü salaraq körpüdən keçəndən otuz üç axça, körpüdən keçmək istəməyəndən qırx axça alırdı. Kimin gücü var, gəlsin mənimlə savaşınsın, – deyirdi.

Maraqlıdır ki, Dəli Domrul günü bu gün də İraq türkmanlarında “Dəlli Dobur” formasında – “dəli-dolu” mənasında işlənir (Bax: Həbib Hürmuzlu. “Kərkük türk-cəsi sözlüğü”. İstanbul, 2003, s.132). Quruçay da İraq türkmanlarının yaşadığı ərazidir. “Şərqi-Hind” şirkətinin nümayəndəsi Edmonds 1820-ci ildə türkmanların yaşadığı əraziyə səyahət edərək yazmışdır: “Saat 8:20-də Quruçaya çatdıq. Burada Bayat türkmanlarının çadırları vardı. Əşirətin başçısı “Qaraquş” ləqəbli Həsən bəy gəlib məni yeməyə dəvət etdi (Bax: Edmonds S.C. Kürdlər, türklər, ərəblər (ingiliscə). London, 1957, s.267).

Maraqlıdır ki, iraqlı soydaşlarımızın ləhcəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un dil xüsusiyyətlərini tamamilə əks etdirir. Eposda yer alan onlarca sözün Kərkük ellərində işlək olması, daha doğrusu, həmin sözlərin yalnız həmin mənada işlənməsi də deyilənlərə əyani sübutdur. Məsələn: kəpənək (yapıncı), qalavuz (bələdçi), qısqraq (at,

madyan), səmiz (kök adam), sığır (buğa, cöngə), mavlamaq (huşunu itirmək), qanara (çarmıx), boru çalmaq (şeypur çalmaq), davul dögmək (təbil çalmaq), yağmalamaq (talamaq), baş üzərinə! (baş üstə!), dam (tələ) və sair.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un İraq-Türkman şifahi və yazılı ədəbiyyatına təsiri də deyilənləri təsdiqləyən əsas amillərdəndir:

“Kitabi-Dədə Qorqud”da:

Hanı dediyim bəy ərənlər,

Dünya mənim deyənlər?

Əcəl gəldi, yer gizlətdi,

Fani dünya kimə qaldı?

İraq-Türkman folklorunda:

Ya sinnən,

Mim əlifnən, ya sinnən.

Dünya mənim deyənin

İndi gəldim yasınan.

Biz “Kitabi-Dədə Qorqud”u şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın “babası”, kərküklü tədqiqatçılar isə İraq türkmanlarının “ana kitabı” adlandırırlar.

Artıq göstərdiyimiz kimi, iraqlı soydaşlarımızın həm yazılı, həm də şifahi poeziyası, bizdə olduğu kimi tükənməz enerji mənbəyi “Kitabi-Dədə Qorqud” üstündə bərqərar olub. Ta qədim zamanlardan klassik əruz və milli heca vəznli şeirlər soydaşlarımızın poeziyasını bəzəyib.

Kərküklü şair Şeyxoğlu mahnı tərzində yeddi hecalı şeirlər yazmışdır:

Gəl bu gönlüm aldı, al.

Məni çaya saldı, al.

Nə Firona səltənət

Nə Haruna qaldı mal.

(Misallar doktor Mustafa Ziyanın “İraq Türkman poeziyası” haqqında düşüncələrim” məqaləsindən götürülmüşdür (Bax: İraq-Türkman poeziya antologiyası). Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, s.10).

XIX əsrdə isə əruzun görkəmli ustadlarından biri Nevrəsi-Salih qoşmanın yadda qalan nümunələrini yaratmışdır:

Bir maral itirdim gözləri ceyran,

Görənlər özünə olurdu heyran.

Cigəri yaralı, sinəsi büryan,

Getdi dərdli-dərdli maral gəlmədi.

İraq Türkman poeziyasını yaradanlar üç qismə bölünür: Əruzda yazanlar, milli heca vəznində yazanlar və sərbəstdə yazan şairlər.

Kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşının 13 cildlik “Kərkük şairləri” və 3 cildlik “Ərbil şairləri” kitablarında yer alan 226 şairin, eləcə də Şəmsəddin Küzəçinin 2 cildlik “Kərkük şairləri” (“İraq-Türkman şairləri”) kitabında keçən 170 tanınmış şairin həyat və yaradıcılıqları üzərində tədqiqat apararkən qərribə bir mənzərənin şahidi oldum. Məlum oldu ki, sərbəst şeir ilk dəfə 1940-cı ildə Əhməd adlı bir gənc tərəfindən yazılıb:

Yollar qır (asfalt)

Asman bulut.
Sağ-sol sögüt ağacı.
Sular axan arx boyunda
Əglən sevgilim, əglən.

XX əsrin 60-70-ci illərində sərbəst şeir yazanların sayı çoxaldı və əruzda yazanların sayı azalmağa başladı. İndi yaşı səksəni keçən görkəmli şair Salah Növrəsin bir dənə də olsun əruzda yazılan şeiri yoxdur. Şair obrazlı şəkildə “Şeirim” adlı əsərində buna eyham vurur: “Yelkən açmaz orta çağın bəhrinə”.

Şair və alim, professor Şakir Sabir qardaşı Əkrəm Kərküklüyə məsləhət görürdü ki, əruzdan əl çəksin, milli heca vəznli və sərbəst şeirlər yazsın, çağdaş və milli əsərlər ortaya qoysun.

Bu münasibətlə qardaşına “At” adlı şeir də həsr etmişdi. Şeirdən onun məqsəd və məramını açıqca göstərən səkkiz misranı təqdim edirik:

At bülbülü, at qönçəyi, at bağbanla tikanı,
Sus, ah etmə, gönül yaxma, unut düzmə yalanı.
Dəlli olma, çölə düşmə, yaşlar tökmə sevgidən,
Tökülən yaş suya bənzər, su yadlamaz al qanı.

Ceyran gözü, çınar boyu, yaylı qaşı fırlat at!
İnci dişi, al yanağı, nar məməyi heçə sat!
Ərəbcə, farsca boğmuş doğma dilini, at, qardaş,
Yabançının dilin alma, dil bozanla et savaş...

Lakin əks mövqedə dayananlar da az deyildir. Etiraf edək ki, klassik poeziya tərəfdarlarının əksəriyyəti günü bu gün də sərbəst şeiri qəbul etmirlər. Şair Osman Məzlum sərbəst şeiri “töküntü”, “söz yığımı” adlandırır.

Şair Seyfəddin Biravçı sərbəst şeiri “sərbəst cizgi” adlandırır və yazırdı:

- Sərbəstmi yazırsan?
- Şair deyilsən.

Maraqlıdır ki, o, təvazökarlıq edərək özünü də şair hesab etmirdi:

Mənə şair demə, günahdır, suçdur,
Füzuli diksinər, səndən inciyər.

Bu məsələ ilə bağlı bütün yazarlar nüfuzlu söz sahibi Əta Tərzibaşının fikrini bilmək istəyirdi. Əta bəy qəti şəkildə bəyan etdi: “Mən əvvəllər klassik və heca vəznli şeirlərlə müqayisədə sərbəst şeiri “Özbaşına şeir” adlandırardım. Lakin Əbdülxalığ Bayatlının sərbəst şeirləri mənə başqa bir zövq verdi. Bayatlı əsərlərini zaman və zəminə görə ayarlandıra bilən usta şairdir”.

Bunu Əbdülxalığ Bayatlının hələ 1968-ci ildə “Ulduz” jurnalında çap etdirdiyim “Böyük eşq” və “Ay havar” şeirləri ilə bərabər, Əli Saibin “Hanı sən”, Nəsrin Ərbilin “Xancı”, Nihad Ağqoyunlunun “Hanı” və bir çox başqa şairlərin sərbəst şeirlərindən də görmək olur. Həmin şeirlərlə “İraq Türkmən poeziya antologiyası”nın 1-ci cildində tanış olmaq olar (Bax: “İraq Türkmən poeziya antologiyası”. Bakı, 2019, 464 səh.).

İraqlı soydaşlarımızın əsl şairlərinin yazdığı sərbəst şeirlər günümüzdə aparıcı yer tutur.

Əli Saib 1962-ci ildən etibarən ömrünün sonuna qədər (1985) kədərli həyat keçirmiş, vəznə, qafiyəsiz şeirlər yazmışdır. Oğlu İhsan 1960-cı ildə ABŞ-a oxumağa getmiş, İraqda baş verən siyasi hadisələr ucbatından bir daha vətəninə dönə bilməmişdi. Şairin ürəkləri dağılayan “Hanı sən” şeiri bu münasibətlə yazılmışdır:

Oxşarkən, qoxlarkən, öpərkən səni mən
Sarılırdın, taxılırdın boynuma yaramazca.

Hanı sən?

Gəldi vaxtın, daxil oldun okula
Keçdi illər saysızca, oxumaqla boyuna...

Hanı sən?

Uzaqlardasan imdi! Üfüqlərdən uzaq
Arxanda buraxdın sən iki həsrət...

Hanı sən?

Aramızda var köpürən azğın dənizlər,
Aşılmaz dağlar, izsiz çöllər, yalçın qayalar...

Hanı sən?

Artıq hər anım oldu bir il,
Quru canda hər nəfəsim bir həsrət...

Hanı sən?

Firqətin qurbanıdır anan səninin
Dedi içdən son dəmində: Gəlmədi İhsan...

Hanı sən?

Yaradıcılığına ustad Əta Tərzibaşının yüksək qiymət verdiyi Əbdülxalıq Bayatlının “Böyük eşq” və “Bizim köy” şeirləri sərbəstdə yazan bizim şairlərə də nümunə və örnək olmaq baxımından seçilir. Burada mənə öz yerində, qafiyə sıralanması da yer alır və oxucunu heyran edir.

BÖYÜK EŞQ

Eşqlər var
İnsanı dənizə bağlar.

İnsanı dağlar.

Eşqlər var,

Yana-yana

İnsanı

İnsana bağlar.

Eşqlər var

Zəhərdən acı

Ama baş tacı

Eşqlər var

çəşid-çəşid.

Eşqlərin

kimisi böyük,

kimisi kiçik.

Ama Kərkükün eşqi

Həpsindən böyük.

BİZİM KÖY

Yıllar... Yıllar öncə!
Şimşəkli bir gecə
Toprağı kiraç,
İnsanları fəqara,
Heyvanı ac,
Bir köydə doğuldum,
Adı Yengicə.
Yengicədə anam
Allahın hər axşamı
Ya yavan əkmək,
Ya soğan əkmək,
Ya ayran əkmək
İlə qarşılardı şamı.
Bu zalım... bu zalım fələk
Neçə dəfə ağlatdı anamı!
Ama hər şeyə rəğmən
Bugün də... bu gün də...
Yengicədə körpə bəbəklər
Dil açarlar;
İncədən incə
Qonuşmaya başlarlar
Öztürkçə.

Əruz və heca vəznərdə yazılmış şeirləri fərqləndirən cəhətlər vardır və onlar yetərincədir. Əruzda yazılan şeirlərdə daha çox hikmətdən, fəlsəfədən, məntiqdən, fani dünyadan, güldən, bülbüldən... söz açılır.

Hecada yazılan şeirlərdə də gülə, bülbülə, sevgi-məhəbbətə həsr olunan şeirlər az deyil. Lakin heca vəznli şeirlərdə daha çox Türkmən elinin tarixindən, kənd və şəhərlərindən, görkəmli şəxsiyyətlərindən, adət-ənənələrindən, etnoqrafiyasından, ictimai həyatından, təbiətindən, fauna və florasından, xalqın tale yüklü dərdlərindən, üz vermiş bəlalardan bəhs edilir.

Şair Mustafa Dəndən dördcə misrada böyük mətləblərdən söz açır:

Qanunumuz sağır (kar), dilsiz (lal),
Fəryad edər suçlu-suçsuz.
Bu ölkədə yaşamaq zor,
Hər şey baha, ölüm ucuz.

Göründüyü kimi bu şeirdə hər misra səkkiz hecadan ibarətdir. Bu şeir şəklinə Azərbaycanca “Gəraylı” janrı deyilir. Qasım bəy Zakirdən göstərdiyimiz misralar “Gəraylı” üstündədir:

Qəm evində var olalı,
Eşqə giriftar olalı.
Yarımadıq yar olalı,
Nə mən səndən, nə sən məndən.

İraqlı soydaşlarımızda “gəraylı” janrı geniş yayılsa da, onlarda gəraylı məfhumu yoxdur. Qafiyə sistemi qoşmalardakı kimi olduğundan gəraylıya qoşma tərzı deyirlər. Məhəmməd İzzət Xəttatın “gəraylı” üstündə yazılmış iki bəndini burada verməyi münasib bildik:

Heç almadım muradımı,
Dinləməz kimsə dadımı.
Fələk qırmış qanadımı,
Yuvası yox bir quş kimi.

Bu dünyaya gəldim naçar,
Bin bir dərdə oldum düçar.
Vurğun gönül! Bu da keçər,
Yağmur, bulutlu qış kimi.

İraq türkman poeziyasında məzmun və ideyanı poetik formalar daxilində ifadə etmək üstünlük təşkil edir. Şair Əbdülxalıq Bayatlının “Ay havar” şeirində olduğu kimi:

Mövsümlər dəyişikdir,
Kimi qış, kimi bahar.
İnsanlar başqa-başqa,
Kimi düşman, kimi yar.
Niyətlər ayrı-ayrı,
Kimi şərəf, kimi ar.
Ürəklər çeşid-çeşid,
Kimi geniş, kimi dar.
Qadınlar şəkıl-şəkıl,
Kimi atəş, kimi qar.
Meyvələr rəngli-rəngli,
Kimi armud, kimi nar.
Ömürlər türlü-türlü,
Kimi ziyan, kimi kar.
Heyvanlar biçim-biçim,
Kimi quzu, kimi mar.
Bitkilər də rəngarəng,
Kimi çiçək, kimi xar.
Və dərtlər əskik olmaz
Biri yoxsa, biri var.
Bu dünya çox əcaib
Mən çaş qaldım, ay havar!

İraqlı soydaşlarımızda “Xalq şairi” fəxri ad yoxdur. Lakin sadə xalq dilində yazan şairlərə xalq şairi deyirlər. Sahib Həsənoğlunun “Nə mən, nə də sən” şeiri bu baxımdan deyilənlərlə səsləşir:

Mən səni sevdim,
Sən məni sevdin,
Nə mən deyə bildim,

Nə də sən dedin.
 Baxışla bilirdin,
 Baxışla bilirdim,
 Yaxında, uzaqda,
 Baharda, qışda,
 Sevincdə, yasda,
 Sənsiz ürək dinmədi.
 Mənsiz sən necə dindin?

Görkəmli şair Əsəd Naib (1897-1992) bütün fəsillərə şeir həsr edərək onların fərqli ovqatını məharətlə izah etmişdir. Payızla bağlı şeirinin ikicə bəndində insanın nikbin durumunu münasib poetik intonasiyada verə bilmişdir:

Mövsümlərin ən incəsi,
 Həm gündüzü, həm gecəsi
 Könüllərin əyləncəsi
 Güz vaxtıdır işlə, baxın.
 Hər kəs deyər gözlər aydın.

Nəşələnir bağ-bağçalar,
 Nur saçarkən ay gecələr
 Başlar artıq əyləncələr
 Al Vahiddən dəstə çiçək.
 “Söz verib sabah gələcək”.

Mətdən çıxış edərək deyə bilərik ki, 1-ci bənddə işlənən “gözlər aydın” ifadəsi hədəfə düz dəyir. İraqda insanlar 4-5 ay 40-50 dərəcə istidə evdən çıxma bilmirlər. Payız gələndə bir-birinə göz aydınlığı verir, gəzintiyə çıxır, 2-ci sətirdə göstəriləyi kimi əylənir və nəşələnirlər.

Şeirin son bəndində müəllif soydaşlarımızın görkəmli müğənnisi Əbdülvahid Küzəçinin oxuduğu Azərbaycan mahnısına işarə edərək ondan bəhrələndiyini dilə gətirmişdir.

Soydaşlarımızın poeziyasının al-əlvanlığı o yerə gəlib çatır ki, bəzən şeirin hansı vəzndə yazıldığına fərqi belə varmırsan. Sədulla Müftinin 12 bənddən ibarət, həyatın acılı-şirinli, ibrətamiz anlarından söz açan “Keçmiş ola” şeirində olduğu kimi:

Bir kiçik yavru idim, bilməz idim sağ-solumu,
 Rəhbərim olmasa, çoxluq şaşırırdım yolumu.
 Kimsə qıymazdı acıtsın məni, bursun qolumu
 Nə gözəl çağ idi!... Artıq o zaman keçmiş ola!

İraq Türkman poeziya aləmində diqqət çəkən bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır. Qələm sahibləri, görkəmli şəxsiyyətlər dünyasını dəyişəndə mütləq ağı yazırlar. Ağılar poetik gücü, insanı haldan-hala salması ilə fərqlənir. Ağılar əruzda da, hecada da yazılır. Görkəmli şair Əli Maaruf oğlu (1927-2018) dünyasını dəyişəndə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvü Əsəd Ərbil yazdı:

Acı xəbər ulaşıdı bizim məhzun Ərbilə,
 Əli Maaruf köç etdi, bir də gəlməz Ərbilə.
 Matəmi Tuzda oldu, gec dedilər Ərbilə.

Türkmaneli yasdadır, Ərbil, Kərkük, Tuz ağlar.
Bülbül ötməz, yas tutub, gül açmaz quru bağlar.

İraq Türkman poeziyası üzərində tədqiqat apararkən maraqlı bir məsələ ilə də qarşılaşdım.

Əruz vəznində yazan şairlərin bir çoxu milli poeziyamızın ənənəvi heca vəznində və sərbəstdə şeir yazmayıblar. Hecada yazan şairlərin bir çoxu əruzda və sərbəstdə şeir yazmayıblar. Eləcə də sərbəst şeir yazan şairlərin bir çoxu nə əruzda, nə də heca vəzninə müraciət ediblər. Lakin bütün şairlər xoyrat – bayatı yazıblar. Onlar cinaslı bayatılara xoyrat, cinassızlara maanı deyirlər. Xoyratların 1-ci sətiri 2-3-4 hecadan, yerdə qalan üç misranın hər biri yeddi hecadan ibarət olur. Bu bizdə də belədir. Təəssüf ki, vaxtilə tədqiqatçılarımız xoyratın 1-ci misrasında “Eləmi”, “Mən aşiq” kimi sözlər əlavə etməklə xoyratı bayatıya – maniyə çevirmişdilər. Kərkük xoyratları ölkəmizdə geniş yayılandan sonra alimlərimiz bu nöqsanı düzəltmişdilər. Aşiq yaradıcılığında da geniş yayılan cinaslı bayatıların 1-ci misrası 2-3-4 hecadan ibarət olur.

Heyrətamiz poetik gücü və zənginliyi ilə seçilən, İraq türkman poeziyasının zirvəsi hesab edilən xoyratlar iraqılı soydaşlarımızın folklorunun və yazılı ədəbiyyatının lirik növünün ən geniş yayılan və bədii cəhətdən ən kamil janrıdır. Xoyratların poetik imkanları sahilsiz ümmana bənzəyir:

“Tərəzin əyiləndə,
hər gələndə bir daş atar”,

“Yetim yanağı bilir,
göz yaşını necə dağlar”,

“Mən miskin olduğumçün,
üstümə qudurdu qəm”,

“Üzündə göz izi var,
sənə kim baxdı, yarım” və sair.

Çəkinmədən deyə bilərik ki, İraq türkman ellərində yaşayan soydaşlarımızın poeziyası elə bir ümmana bənzəyir ki, bir dəfə ona baş vuran qəhvəyə dönür, bir daha ondan ayrılı bilmir və məmnunluqla pıçıldayır: “Bu sevda öluncədi”.

760
303